

Fried István: *A világirodalom kalandos útjain.* *Nyomolvasás, irodalmi térképrajzolás*

Budapest, Ráció Kiadó, 2021, 231 l.

Fried István több évtizedes irodalomtörténeti munkásságának megkerülhetetlen eleme Kelet-Közép-Európa irodalmainak összehasonlító vizsgálata, egy irodalmi régióé, amelyről a szerző a 80-as években is kiemelte: „akár Kelet- akár Közép-Európáról szólunk, az része Európának, a világnak”.¹ Új kötetének már címével is jelzi, hogy a világirodalom fogalmának újragondolásával egy realisabb irodalmi térkép felrajzolására törekszik. A korábbi világirodalmi tematikájú előadásaiból készült tanulmányainak kötetbe rendezésére egy „látens” vita készítette a posztkoloniális elmélet néhány képviselőjével, illetve a nyugati és a „harmadik világbeli” komparatistákkal, azokkal, „akik meglehetősen egysíkúan és differenciálatlanul »Európa-centrizmus«-sal vádolják azokat, akik Európában (egyszerűsítsünk) a »világirodalom«-mal foglalkoznak, esetleg a komparatiztikát »művelik«” (9). Fried könyvében – mondhatni provokatív módon – úgy vizsgálja a világirodalmat, hogy a közép-kelet-európai irodalmak szerzőivel, műveivel, ezek egymásra hatásával, tágabb kontextusaival foglalkozik. A kötet először általánosabb komparatiztikai témákat jár körül, majd a régió egyes nemzeteinek irodalmaiba nyújt betekintést, a címben is jelzett, különféle kalandos utakat és nem egy lineáris ösvényt bejárva, ám mindez Fried remek stílusának és a tanulmányok visszatérő elemeinek (például: Miroslav Krleža, Monarchia) is köszönhetően egységes egészként hat.

A kötet első része körüljárja a világirodalom fogalmának változásait, Magyarország első, Kolozsvárott megjelenő komparatiztikai folyóiratának, az *Acta Comparationis Litterarum Universarum*nak a történetét, az imagológia és a komparatiztika viszonyát és a transznacionális irodalomszemlélet dilemmáit. Fried rámutat, hogy az amerikai oktatásban megjelenő *World Literature* fogalmával az amerikai kutatók megpróbálnak eltávolodni az európai *Weltliteratur* kifejezéstől, ám igen reflektálatlanul kezelik az Európa-fogalmat, nem érzékelik a belső tagolódást. Már August Wilhelm Schlegel differenciálta az európai irodalmakat aszerint, hogy fel tudják-e mutatni a lovagi múltat (például: francia, olasz) vagy nem (például: lengyel, magyar), és így az utóbbiak szükségszerűen kimaradtak áttekintéséből. Goethe Schlegellel szemben nem a múltból, hanem a jelenből indult ki a világirodalom fogalmának tárgyalásánál, nem említi „fő” nemzeteket, ehelyett a németységnek a közvetítő szerepét emeli ki, és hangsúlyozza a fordítások szerepét. A 19. század végén Meltzl Hugó és Brassai

¹ FRIED István, *Kelet- és Közép-Európa között*, Bp., Gondolat Kiadó, 1986, 13.

Sámuel *Acta Comparationis*...-a volt az első olyan folyóirat, amely programjával és gyakorlatával Goethe világirodalomfelfogását tükrözte. A folyóirat szinte zavarba ejtően soknyelvű volt, szakítottak az Európa-centrizmussal, közöltek például japán fordítást, vagy foglalkoztak a kolonializmus előtti kultúrákkal, amelyeket éppúgy a világirodalom részének tekintettek, mint a nyugati irodalmakat, illetve a különféle nyelveket egyenrangúan kezelték. Meltzl elképzelése szerint a fordításokkal nem válik az idegen sajátá, viszont leomlanak a falak, és megkezdődik a párbeszéd a kultúrák között, amely kölcsönös elfogadáshoz vezet. Mint arra Fried rámutat az imagológia kapcsán, a komparatiztikának nem feladata, hogy megszüntesse a különbséget saját és idegen között, hiszen az idegen nem ellenséges, mindössze eltérő, az eltérés pedig a dialógus előfeltétele. A kultúrák közötti párbeszéd jelenik meg a *Zastave (Zászlók)* című Miroslav Krleža-regényben is, amely szemben a 19. századi sajátot jónak, az idegent rossznak láttató közmegegyezéssel, már rétegzetten mutatja be a saját és idegen kölcsönhatását. A Monarchia közege a maga nyelvi és kulturális kavalkádjával, amely nemcsak Meltzl Hugóék komparatiztikai kezdeményezéseihez, hanem például Krleža sajátos regényvilágának megalkotásához is hozzájárult, a világirodalom mozgásainak megértéséhez is kulcsot ad:

Európa középső és keleti felének régiói annak ellenére nem váltak alaposabban ismertté, hogy egyrészt elmondható róluk: a maguk nemében Európa kicsinyben, másrészt nem egyszerűen leképezik a (mondjuk így!) világirodalmi mozgásokat, hanem olykor előlegezik azt, ami másutt – később – a kiemelt figyelem tárgya lett. (60)

Fried lényegi és inspiráló megállapítását egy saját példával is szemléltetném. A 19. század végén jelent meg a *városi gótika (urban gothic)* az angolszász irodalomban, amely a régmúlt idők és távoli tájak gótikus rémségeit hozta közel a viktoriánus kor nagyvárosi olvasóihoz. Olyan művekről van szó, mint Robert Luis Stevenson *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* című 1886-os regénye vagy Bram Stoker 1897-ben megjelent *Drakulája*. Arany János egy hasonlóképp gótikus elemeket nagyvárosi környezetbe helyező balladát már 1877-ben papírra vetett: *A hídavatást*. Ezzel pedig egy évtizeddel korábban megelőlegezte az angolszász irodalomban e tematika felfutását.

Egy nagyvárosi helyszínt állít középpontba a kötet második felének első tanulmánya is, amely egyben az orosz irodalommal foglalkozó tematikus egység nyitódarabja. A szentpétervári Gorohovaja utca Nyikolaj Vasziljevics Gogol *Holt lelkei* és Ivan Alexandrovics Goncsarov *Oblomov* című regényének találkozási pontjává válik. A Gogolnál „mozgást, életet, történetet sugalló helyszín” Goncsarov művében éppen az ellenkező előjelet kapja (79). Az *Oblomov* egyszerre válik a romantika és az ezt ironizáló alakzatok ellentétévé, az útleírások dekonstrukcióját hajtja végre, lezárja és mondhatni folytathatatlaná teszi a *Holt lelkeket*. Ugyanakkor – ahogy arra Fried rávilágít – Goncsarov úgy távolodik el Gogoltól, hogy egyben közvetíti is az utána következőknek. Az *Oblomov* narrációtechnikai szempontból is igen érdekes mű, hiszen a kezdetben mindentudónak és kívülállónak tétélezhető narrátor pozíciója

teljesen megkérdőjeleződik az utolsó fejezetben, ahol Stolz, a címszereplő gyerekkori barátja és egy literátor ismerőse beszélgetnek Oblomovról. A regény utolsó mondata ugyanis arra utal, hogy ami a regényben írva áll, azt Stolz mondta el a literátornak. Ennek a narrációs problémának az összetettségére Fried finom elemzéssel tapint rá, megmutatja miként válik rétegzetté az elbeszélés és többszólamúvá az elbeszélői hang. Az Oblomov által képviselt fölösleges ember, amely Turgenyev óta archetipikus alakja az orosz irodalomnak, mintha Dosztojevszkij *Ördögökjében* is megjelenne, ahogy Fried írja: „mintha a felesleges ember fölvázolható történeteinek utolsó fejezetét kívánta volna prezentálni” (106). Az orosz irodalommal foglalkozó negyedik és egyben utolsó szöveg Tolsztoj kései novellisztikájába nyújt betekintést, két kispróza elemzésével. Fried nem ért egyet azokkal a leegyszerűsítő vélekedésekkel, amelyek Tolsztoj kései műveinek jellemző vonását kizárólag a didaxis és a szövegszinten érvényesülő nevelő szándék alkalmazásában látják. Ennek a képnek ugyanis ellentmond, hogy Tolsztoj az élete végéig kísérletezett a novellával, idegen szerzők prózájának adaptálásával, forrásai szélesítésével, illetve a többretegű allegorikus prózával. Fried Tolsztoj-képe eszünkbe juttathat egy magyar párhuzamot, mégpedig Tolsztoj kortársának, Jókai Mórnak az esetét. A szakirodalom az ő kései életművét is sokáig elmarasztalta, és csak az újabb kutatásoknak köszönhető, hogy hangsúlyt kapott például, milyen kísérletező volt a kései novellisztikája.²

Fried István egy korábbi tanulmányában Vörösmarty Mihály kelet-közép-európai romantikájáról értekezve felteszi a kérdést: „ki(k)nek a kortársa Vörösmarty Mihály?”³ A válaszok közül az egyik éppen a lengyel Mickiewicz, aki köré e kötet első lengyel vonatkozású tanulmánya is épül. Mickiewicz életművével Vörösmartyé több párhuzamot is mutat, ahogy azt Vörösmarty vonatkozásában már bemutatta Fried, itt a sajátosan régióink termékeként létrejövő nemzeti költő „státusz” válik fontossá, amelyet mindketten betöltöttek.⁴ Fried arra is rámutat, hogy Mickiewicz *Pan Tadeusza* hatást gyakorolt az 1840-es évek magyar messianizmusára Erdélyi Jánostól Petőfi Sándorig, hiszen a könyv már 1833-ban megjelent németül, és Kazinczy Gábor is fordított belőle részeket az 1830-as évek végén, így például Petőfi tudomást szerezhetett a műről, noha ő maga nem említi Mickiewicz nevét. Mindezt alátámasztandó, szeretném felhívni a figyelmet egy *Életképekben* megjelenő cikkekre, amelyben Magam álnéven Egressy Gábor méltatja a lengyel költőt: „Mickiewicz, a' legtárgyalakítóbb (objectiv) 's kitisztultabb az élő lengyel költők között[.]”⁵ Nemcsak Egressy Gábor

² Bővebben lásd: FÜLÖP Dorottya, *Kísérletezés a műfajokkal: Jókai dramatizált elbeszélése, a Csalavér című előadását, amely a „nekem is van egy hőstetem, amivel dicsekedni lehet”: Jókai Mór és a komédiás had viszonya* című konferencián hangzott el (2020. december 4–5.).

³ FRIED István, *Vörösmarty kelet-közép-európai romantikája* = Uő, *Bolyongás a (kelet) közép-európai irodalmi labirintusban: Egy soknyelvű, sokműveltségű régió „természet”-rajza*, Bp., Lucidus Kiadó, 1999, 75.

⁴ Bővebben lásd: SZILÁGYI Márton, *A „nemzeti költő” szereplehetőségei és válságai (Vörösmarty társadalmi státuszáról)* = *Hagyománytörések*, Bp., Ráció Kiadó, 2016, 21–32.

⁵ MAGAM [EGRESSY Gábor], *A legelső lengyel dráma*, *Életképek*, 22. sz., 1847. november 28., 705.

volt Petőfi barátja, hanem a lapot 1847 második felétől szerkesztő Jókai Mór is, így valószínűsíthető, hogy Petőfi figyelmét nem kerülte el ez a cikk, ahogy Mickiewicz költészete sem. A kultúrák egymásra hatása jelenik meg a második lengyel irodalommal foglalkozó tanulmányban, Andrzej Kusniewicz *Holt nyelvek órája* című regényének kiváló elemzésében, amely ebben a kötetben jelenik meg először magyar nyelven. A regényben „mikro- és makrotörténelem egymás tükörképeinek látszanak” (143), a soknyelvű Monarchia utolsó pillanataiba egy németté váló szlovén katonatiszt történetén keresztül nyer betekintést az olvasó. A Monarchia transznacionális nyelve – amely a főszereplő számára saját nyelv, hiszen anyanyelvét hátrahagyta – holt nyelvvé válik, részleges érvényességgel bír, nem jelent kapcsolódást az emberekhez a periférián (Galíciában), és a centrum összeomlásával végképp érvénytelenné válik:

A háború rombolásával szembesülve nem pusztán egy kultúra fenyegetettsége tapasztalható meg, hanem előjelei vannak annak is, hogy a kultúra nyelve pusztulásra, elhalásra ítéltetett, a töredékek immár nem illeszthetők össze, a másolatok ösztönözhetik a képzelt, de másolatként legfeljebb a pótlék funkciójába kerülhetnek. (150)

A Monarchia soknyelvű végnapjait ábrázoló műveket vizsgál az első horvát irodalommal foglalkozó írás is, amely a magyar és a német–osztrák nyelv médiumként való megjelenésével foglalkozik Miroslav Krleža *Hrvatski bog Mars* című kötetében. Az elbeszéléseket folyamatosan megtörik a nem horvát nyelvű betétek, amelyek utalnak a birodalom soknyelvűségére és nyelvi rétegzettségére. Sűrű intertextuális hálót sző, beépíti a korszak magyar irodalmát, például Ady Endre verseit, mint ahogy arra Fried a *Nekiünk Mohács kell* című vers integrálása kapcsán rámutat. Fried a következő tanulmányában a saját és idegen kérdéskörével foglalkozik, és felhívja a figyelmet arra, hogy noha Krleža elmozdul a nacionalista narratívától, az osztrák és magyar sztereotípiáktól ő sem mentes. Saját és idegen szembeállítása Kelet- és Közép-Európa irodalmában jelentős szerepet játszik a 19. századtól, és felszámolja a korábbi multikulturális nyelviséget és felfogást, amely horvát és magyar viszonyban lehetővé tette a közös műltszemléletet. Fried Krleža *Az ész határán* című regénye kapcsán világít rá arra, hogy a szerző a Monarchia közös kulturális hagyományát ugyan tematizálta műveiben, de többször szubkultúrává minősítette azt.

Az utolsó egység, amelybe csak egy tanulmány tartozik, a szlovén irodalommal foglalkozik. Fried a különböző nemzeti irodalmakat tárgyaló részeket keretbe foglalja, hiszen ahogy az első tanulmány is érintette az *Oblomov* kapcsán az utazás romantikus toposzának lebontását, úgy itt is ez jelenik meg. Egy szlovén–magyar irodalmi párbeszédet mutat be France Prešeren és Tandori Dezső egy-egy versén keresztül. Az előbbi szerző művét az utóbbi fordította, így egészen bizonyos a kapcsolat a két alkotás között. Míg a szlovén költő verse az utazást az utazó romantikus archetípusából bontja ki, és az utazás kudarcát jeleníti meg, addig Tandori szonettje a bizonytalanságot, a kudarcnak is csak a lehetőségét, esetlegességet tárja elénk egy hipotetikus *vonat*lélményen keresztül.

A kötet rendhagyó függelékkal zárul, egy olyan 2014-es tanulmánnyal, amely a könyvben megjelent munkáktól eltérően a populáris kultúra területére merészkedik, hogy fontos irodalomtörténeti megállapításokig jusson. Fried itt ismét a soknyelvű és etnikumú Monarchia-kultúrvilágot mutatja be, ám ezúttal a magyar kötődésű *Csárdáskirálynő*n keresztül. A népszerű operett az első világháború árnyékában került színpadra, és ez befolyásolta egykorú bécsi és budapesti befogadását is, vidámságba rejtett szomorúságot láttak bele. A mű zenei köznyelve a 19. századi osztrák–magyar énekes műfajaiban alapozódott meg, túllép a nemzeti kereteken, sajátosan a Monarchiához kötődik. Fried rámutat arra, hogy a popularitása miatt mellőzött operett komplex műfaj, nagyon fontos a zenei világa, amely a legsikerültebb művek esetében a szövegkönyv fölé emelkedik. Vizsgálata közelebb visz minket ahhoz a sajátos, a világháborút lezáróan megszűnt kulturális világhoz, amely újra és újra feltűnik *A világirodalom kalandos útjainak* lapjain.

Ha Fried István az írásait mindenféle összekötő kapocs nélkül rendezte volna össze, akkor is kiválóak volnának egyenként, ám ő nem elégedett meg ezzel, a sokszor egészen távoli témákban írott munkáit akkurátusan alkotta kötetté, összefonódó, egymással párbeszédben álló tudományos írások hálózatává. A kötet friss és inspiráló, nemcsak a komparatistikával foglalkozó, de általánosságban véve a Monarchia magyar irodalmát és kultúráját kutató irodalomtörténészek is nagy haszonnal forgathatják. A kötet borítójára remek érzékkel választották Johann Tischbein festményét az Itáliában elmerengő Goethéről, aki mintha végig azt a utat fürkészné, amelyet Fried István bebarangol.

Boldog-Bernád István